

Михайло Софронов

КІДАНЬСЬКЕ ПИСЬМО: АЛФАВІТ ТА ІЕРОГЛІФИ

Кідані належали до кочового світу Євразії, розташованого на степових просторах від Дунаю до Амуру, якими з найдавніших часів пройшли багато народів. До цього степового світу тяжіло й високе Тібетське нагір'я на шляху з Центральної Азії у Південну. Рухливі народи цього ареалу підтримували політичні, економічні й культурні зв'язки зі своїми осілими сусідами від країн Близького Сходу до Китаю. Активна взаємодія народів Центральної Азії упродовж кількох століть призвела до формування багатьох спільних рис матеріальної і духовної культури, а також до мовного союзу численних алтайських мов.

Народи Центральної Азії створювали свої держави, культуру, писемність, поєднуючи досягнення осілих сусідів із власними потребами. При створенні власної писемності вони відчували суперечливі впливи як близько-східної алфавітної, так і китайської ієрогліфічної писемності. Писемність тих народів Центральної Азії, які розвивалися під переважаючим впливом Китаю, є ніби компроміс між двома протилежними за принципами писемними традиціями. Кіданська писемність — повчальний приклад поєднання ієрогліфічного й фонетичного письма. Воно проіснувало майже три століття і занепало разом із кіданською культурою.

1. ВЕЛИКЕ Й МАЛЕ КІДАНЬСЬКЕ ПИСЬМО

Кіданська держава Ляо утворилася 916 р. Як свідчить “Ляо Ши” [Liao... 1974, 16], створення писемності почалося першого місяця 920 р., а десятого місяця того ж року знаки великого кіданського письма були

готові й уведені в дію імператорським указом. Історія держави кіданів, написана китайцем Є Лун-лі, містить такий коментар до цієї події: “Коли з’явився Абаоцзи, він поступово приєднував до себе різні дрібні володіння, а на службі почав використовувати китайців. Китайці навчили його (письму), і він, аби замінити позначки, вирізані на дереві, склав кілька тисяч ієрогліфів, для чого брав половину (китайського) ієрогліфа, писаного почерком *лишу*, додаючи або скорочуючи” [Лун-ли 1979, 311]. У вміщеній в цій же книзі біографії самого Абаоцзи Є Лун-лі відзначає, що “після підкорення Бохая складено кіданьські письмена кількістю понад три тисячі знаків” [Лун-ли 1979, 52].

Історичні джерела приписують винайдення великого кіданьського письма самому засновникові кіданьської держави. Хоча, мабуть, не обійшлося без фахівців, серед яких, поза сумнівом, переважали люди китайської культури, хоча б ким вони були – кіданями чи китайцями. Кількість знаків кіданьського письма, введеного 920 р., свідчить: писемність аж ніяк не могла бути алфавітною – звуковою чи складовою. Писемність зі стількома знаками може бути тільки ієрогліфічною.

Малі знаки кіданьського письма було винайдено невдовзі після запровадження великого письма. Винайшов мале кіданьське письмо Тела – молодший брат імператора Абаоцзи. Історія створення викладена в “Ляо Ши” так. «Тела на ім’я Юньдукунь... за природою своєю був талановитий. Коли якось прибули уйгурські послы, ніхто не розумів їхньої мови. І тоді імператриця сказала Тайцзу (Абаоцзи): “Тела розумний, йому можна доручити”. Його відправили зустріти послів. Через дві декади спілкування з ними він навчився їхньої мови й письма, потім сам вигадав малі знаки кіданьського письма. Їх небагато, але вони нанизуються один за одним» [Liao... 1974, 968]. Це сталося 924 р., через чотири роки після введення великого кіданьського письма, ще за життя засновника кіданьської держави Абаоцзи.

Історичні джерела неодноразово згадують переклади на кіданьську мову китайських класичних книг і зводів законів. При імператорському дворі існувала академія, де зосереджувалися знавці кіданьського письма й мови, кіданьське письмо викладали в школах по всій державі. Після падіння держави Ляо 1125 р. кіданьське письмо існувало й при чжурчженьській династії Цзінь (1115–1234), що змінила її. Його дію припинив спеціальний указ імператора Цзінь 1191 р. За 43 роки до падіння династії Цзінь було введено власне чжурчженьське письмо. Тому частина пам’яток кіданьського письма відноситься до епохи династії Цзінь.

Книги кіданьською мовою, видані майже за триста років існування кіданьської писемності, не дійшли до нас. Сучасна наука має лише кіданьські написи на камені й інших матеріалах, не підвладних дії часу. За змістом це епітафії на надгробках різних діячів кіданьської та чжурчженьської держав. Про зміст написів можна судити з паралельного китайського тексту, яким вони звичайно супроводжувались. Якась частина китайських текстів більш-менш точно перекладає основний кіданьський напис, інша – лише переказує її загальний зміст. Китайські паралельні тексти допомагають з’ясувати адресат епітафії або привід для складення напису, датування пам’ятника, а іноді їх можна використати безпосередньо для розшифровки кіданьського напису.

Дослідження написів підтверджує свідчення історичних джерел про два різновиди кіданьського письма. За своїм графічним виглядом обидва вони безпосередньо пов’язані з китайською писемною традицією. Їхня

графіка пристосована до пензля як знаряддя письма, тож за способом накреслення і площинною композицією кіданьські знаки нагадують китайські ієрогліфи. Частина з них повно або частково відтворює китайські ієрогліфи, а частина містить незвичне для китайського письма поєднання китайських елементарних рис і графічних елементів. Рядки кіданьського тексту розташовані вертикально справа наліво, а кожен знак письма вписаний у квадрат або подовжений прямокутник. Цим вичерпується схожість двох різновидів кіданьського письма. А за внутрішньою структурою вони відрізняються досить істотно.

Знаки великого кіданьського письма складають єдине графічне ціле, всередині якого не виділяються графічні елементи, що мають певне читання і значення. Тому нині годі встановити їх семантичну або фонетичну структуру, властиву знакам ієрогліфічного письма. Велике кіданьське письмо допускало й пряме вживання знаків китайського письма. Є три способи використання китайських ієрогліфів. Один із них можна сформулювати як “китайський знак для китайського слова”: китайське слово записується в тексті китайським ієрогліфом (1) *huangdi* “імператор”, (2) *taihou* “імператриця”, (3) *taiwang* “великий князь” тощо. Другий – “китайський знак для кіданьського слова”: кіданьські числівники “один”, “два”, “п’ять”, “шість”, “десять” пишуться по-китайському, а “дев’ять” – особливим знаком (4). Скоріш за все, знаки для числівників, записані як китайським, так і великим кіданьським письмом, читалися по-کیدаньському. Третій спосіб – “китайський знак для довільного слова”: значення і звучання таких кіданьських ієрогліфів, як (5), (6), (7), (8) та ін., невідомі, хоча їхнє накреслення співпадає з відповідними китайськими ієрогліфами [Qingeertai, Luo Fenzhi, Chen Naixun 1985, 5]. У тексті епітафії Сяо Баолу – губернатору північних земель держави Ляо – зустрічаються два накреслення одного з його титулів. В одному місці його титул – *shou taiji daifu* – “великий наставник принца” записаний повністю по-китайському, в іншому – слово *fu* “наставник” написано по-کیدаньському знаком великого письма (9) [Yan Wanzhang 1988, 27–28].

Дослідники його займаються дешифруванням тієї частини, де простіше знайти відповідність, а саме – дати. Наслідки дешифрування поки що незначні і зводяться до окремих знаків у складі девізів управління, деяких числівників, знаків тваринного циклу літочислення. Можна лише здогадуватись, як читають ці дешифровані й недешифровані знаки великого кіданьського письма, бо їхні іномовні транскрипції відсутні. Отже, дешифрування знаків великого кіданьського письма робить перші кроки.

Знаки малого кіданьського письма відомі з багатьох досить обсягових текстів. Як і знаки великого письма, вони теж походять від китайських ієрогліфів. Частина з них – це повне або часткове відтворення ієрогліфів, а частина – незвичне для китайського письма поєднання рис і графічних елементів. У деяких випадках знаки малого кіданьського письма зберігають зв’язок із вимовою свого китайського прототипу: (10) *i* – (11) *i*, (12) *ng* – (13) *yong* та ін. Деякі знаки великого письма (14), (15), (16), (17) та інші зустрічаються й серед знаків малого. Проте який зв’язок між ними, досі не зрозуміло.

Кіданьське слово передається одним або кількома знаками малого кіданьського письма. Найкоротші слова передаються одним знаком, найдовші – сімома. Кількість знаків складового письма загалом відповідає

кількості складів у слові, однак для кіданьського письма воно нестало з причин, розглянутих нижче.

Згідно з китайським принципом розмішувати графічно значиму одиницю письма в формі квадрата, багатоскладове слово кіданьської мови як значима одиниця й собі графічно утворювало квадрат. При цьому, зрозуміло, начертання слів, складених із чотирьох знаків і більше, виглядали як витягнуті донизу прямокутники. Кожний такий квадрат чи прямокутник являв семантичну відповідність ієрогліфу в китайській писемності. Як і ієрогліфи, ці слова розмішувалися в тексті вертикальним рядком.

Алфавітні знаки, що входять до слова кіданьської мови, кількісно більш одного розташовувалися попарно горизонтально зліва направо. Порядок їх накреслення відповідає порядку графічних елементів у китайському ієрогліфі. При парній кількості знаків слово утворює прямокутник, який має два, чотири, шість складових знаків. При непарній кількості останній третій, п'ятий, сьомий розташовується посередині рядка. В деяких текстах у словах з непарним числом знаків у середину рядка зсовується не останній, а перший знак слова. У словах, записаних двома знаками, іноді трапляється не горизонтальне, а вертикальне розташування знаків. Назагал розміщення знаків у слові можна показати так:

1,	1	2,	1		2,	1	2,	1		2,	1	2,	1	2
				3		3	4	3		4	3	4	3	4
									5		5	6	5	6
														7

Отже, слово кіданьського письма утворювало прямокутник, внутрішня структура якого являла зазначену вище послідовність складових алфавітних знаків. Таке розташування знаків малого кіданьського письма свідчить про неабиякий вплив китайської писемної традиції. Цей вплив можна простежити і в інших алфавітних писемностях Центральної Азії й Далекого Сходу. Квадратне розташування алфавітних знаків, що творять слово в кіданьському письмі, згодом було використане в корейському алфавітному письмі XIV ст. Кількість знаків малого кіданьського письма досить значна: в середині 80-х років їх нараховувалося близько чотирьохсот [Qingeertai, Luo Fenzhi, Chen Naixun 1985, 154–156]. Нині завдяки відкриттю нових написів їх кількість зросла [Chen Naixun 1987, 106–107]. Таке велике і поступово збільшуване число знаків кіданьського письма можна пояснити його нестандартизованістю: один і той самий склад міг позначатися на письмі не одним, а кількома альтернативними алфавітними знаками. Цю особливість кіданьського письма було в подальшому перенесено в чжурчженьський алфавіт.

Отже, кідані користувалися двома писемностями. Природно припустити, що вони мали різні функції в кіданьському суспільстві. Однак їх розмежування не зовсім зрозуміле сучасним дослідникам. Зокрема, невизначені їх місце на шкалі культурних цінностей. По суті, можна було сподіватись, що велике кіданьське письмо має більший престиж, ніж мале; саме воно мало б зустрічатися в епітафіях кіданьських імператорів і членів їхніх родин. Та насправді відомі нам епітафії, писані малим письмом. Епітафії великого письма взагалі нечисельні і присвячені простішим людям. А це значить, що дві писемності кіданьської мови довгий час співіснували і розмежування їх функцій відбувалося не через

більшу або меншу престижність, а за іншими ознаками; вони, можна сподіватися, розкриються при подальшому їх дослідженні.

2. ПИТАННЯ ОРФОГРАФІЇ МАЛОГО КІДАНЬСЬКОГО ПИСЬМА

Лінгвістичні проблеми, про які детальніше скажемо нижче, серйозно заважають дешифруванню власне кіданьських слів. Однак щоб одержати необхідну інформацію про писемність — читання знаків й основні правила орфографії, можна вдатися до іншого джерела — тих самих кіданьських текстів.

Кіданьські тексти містять чимало китайських слів. Як відомо, кідані сприйняли адміністративну систему Китаю, з якою до китайської мови увійшли назви державних органів, чинів урядових осіб, титулів кіданьської верхівки. Ці слова, як і китайські географічні назви, часто зустрічаються в епітафіях. Обсягу відомого мовного матеріалу достатньо, аби встановити читання знаків малого письма, використаних у транскрипції, та деякі правила орфографії. Усього таких знаків виявлено 98, тобто приблизно чверть виявлених на сьогодні знаків малого письма.

Фонетична реконструкція знаків малого письма передбачає дві послідовні операції: ототожнення китайського слова, транскрибованого в кіданьському тексті, з відповідним словом у паралельному китайському, а тоді його фонетична інтерпретація при допомозі відомого вже китайського читання ієрогліфа. Внаслідок цієї процедури з'ясувалося, що для транскрибування китайських складів кідані користувалися здебільшого тими самими двома засобами, вживаними в Китаї: прямим уподібненням і методом фаньце.

При позначенні читання ієрогліфа за прямим уподібненням потрібен був знак того ж звучання. Вся процедура визначення читання ієрогліфа *A* зводилася до вказівки на те, що шукане читання ієрогліфа *A* таке ж, як і відоме (за припущенням) читання ієрогліфа *B*. Відповідно в кіданьській транскрипції китайської мови частина складів передавалась окремими складовими знаками кіданьського письма. До таких складів відносяться (18) *tai*, (19) *yi*, (20) *shi*, (21) *fu*, (22) *wei*, (23) *wang* тощо. Ці транскрипційні знаки вживалися для передачі односкладових слів незалежно від їх тону; частина з них була спеціалізована. Так, наприклад, (24) *di* завжди відповідає китайському (25) *di* “імператор”, знак (26) *huang* найчастіше відповідає (27) *huang* “імператорський”, але може передавати й читання знаку (28) *huang* “жовтий”. Загалом можна припустити, що в малому письмі існували транскрипційні знаки для всіх складів китайської мови, однак у наявних текстах їх не більше двох десятків. Найчастіше в текстах трапляються аналітичні транскрипції, серед яких переважають транскрипції за методом фаньце.

Традиція наведення складу іноземної мови за допомогою двох і більше китайських складів сходить до китайських транскрипцій санскриту. Санскритські склади з фонемним складом, що відповідає складам китайської мови, передавались у транскрипціях окремими складами. Та коли санскритський склад утворювали фонемні, дистрибутивно несумісні в китайській мові, вживалась аналітична транскрипція безпосередньо за методом фаньце або в основі якої лежав цей метод. Перший знак фаньце в цьому разі описував початковий приголосний, другий — фіналь санскритського складу.

Дослідники кіданьської транскрипції китайської мови відзначають, що в основі їхньої орфографії лежить метод фаньце [Рудов 1963, 98]. “Кіданьське мале письмо складається з елементарних знаків, похідних від

китайських ієрогліфів і знаків великого кіданьського письма, а також із способу передачі мови на письмі, утвореного від фаньце китайської мови, мета якого в тому, щоб записувати морфеми (слова) за допомогою елементарних знаків як фонетико-графічних одиниць” [Qingertai, Luo Fenzhi, Chen Naixun 1985, 6].

Два складових знаки малого кіданьського письма, що транскрибують один китайський склад, читаються, як правило, методом фаньце: перший знак передає початковий приголосний, другий – фіналь складу. Так, китайський склад (29) *ling* “одержувати” передається парою знаків малого письма: (30) *li-* і (12) *-ing*, склад (31) *shou* “тримати” (32) *’shi-* і (33) *-ou*, склад (34) *dai* (35) *dai* і (36) *nai*. Китайські склади з медіаллю *-w-* також передавалися цілком традиційним шляхом: (37) *guang* “світло” (38) *k-* і (23) *wang*. Частина китайських складів з медіаллю *-i-* також передавалися традиційним способом, за яким медіаль описувалась як складова фіналі: (39) *xiang* “міністр” – (40) *s-* і (41) *-iang*, (42) *jun* “військо” – (38) *k-* і (43) *-wang*, (44) *xiao* “малий” – (40) *s-* і (45) *-iau*.

Орфографія транскрипцій китайських складів з дифтонгами, власне, нічим не відрізняється від транскрибування складів з простими голосними. З погляду китайської традиційної філології дифтонг неподільний. При передачі його методом фаньце вживаються спеціальні знаки, що описують його цілком. Кіданьська транскрипція загалом дотримується цієї традиції. Для передачі дифтонга китайської мови використовуються спеціалізовані знаки, які відзначають дифтонги з медіаллю або без неї: (58) *bo* “дядько” – (59) *p-* і (60) *-ai*, (61) *shui* “вода” – (32) *s-* і (22) *-uei*.

Аналітичні транскрипції китайських слів допускають передачу вимови одного китайського складу трьома знаками малого письма. В практиці китайської транскрипції санскриту відомі передачі санскритських складів трьома китайськими, коли треба передати санскритський склад зі збігом приголосних на початку. Відношення всередині цієї трискладової транскрипції теж зводилися до фаньце, з тією особливістю, що перші два знаки вказували перші дві приголосні, а третій – приголосний, що лишився, і фіналь санскритського складу. Цей прийом транскрипції називався *sanhe* “три разом”.

На час кіданьських транскрипцій (X – XII ст.) збіг початкових приголосних в ініціалі китайського складу був неможливий, тому слід шукати інше пояснення такої складної передачі китайських складів. Фонетична інтерпретація кіданьських трискладових транскрипцій свідчить, що перший її знак передає початковий приголосний китайського складу, другий – складотворчий голосний або сполучення складотворчого голосного з медіаллю, третій – його фіналь. Інакше кажучи, три знаки транскрипції передають три традиційно розрізнявані частини китайського складу: ініціал, медіаль, фіналь. Так, (46) *jian* “наглядати” передається (38) *k-* + (47) *-ia* + (48) *-en*, (49) *xian* “святий” – (40) *s-* + (50) *-iw-* + (51) *-en*, (52) *xuan* “проголошувати” – (40) *s-* + (53) *-iwa-* + (54) *-an*.

Як можна судити з наведених прикладів, структура цієї трискладової передачі являла собою послідовне читання за фаньце. Головне завдання, яке, гадається, розв’язували ці аналітичні транскрипції, полягало в тому, щоб побудувати склади з медіалами, відсутніми в кіданьській мові. Медіалі *-i-* і *-iw-*, видимо, зустрічалися в кіданьській мові самі по собі, але не після приголосних на початку китайських складів. Перша пара знаків трискладової аналітичної транскрипції призначалася для сполучення ініціалі й медіалі китайського складу. Але при цьому кіданьські філологи поставили

ще одну умову: складотворчий голосний другого знаку мусив відповідати складотворчому знаку третього, тобто голосному китайського транскрибованого складу взагалі. Цього не було в китайській філології. Однак відомо, що в китайських фаньце після VI ст. дотримувалися так званого узгодження першого й другого знаків фаньце, викликаного тим, що медіалі суттєво впливали на вимову початкового приголосного. А щоб сполучити фіналь з потрібним варіантом ініціалі, вимагалось, щоб обидва знаки фаньце мали однакову медіаль. Та оскільки медіалі в кіданьському складі відсутні, кіданьські філологи вдалися до узгодження складових голосних. Таке правило цілком відповідає законам гармонії голосних, що існували в кіданьській, як і в усіх алтайських мовах.

Трискладові транскрипції складів китайської мови спостерігаються і тоді, коли в транскрибованому китайському складі поєднані фонемі, несумісні в одному складі кіданьської мови. Прикладом може бути транскрипція складу (55) *san* “три” як (40) *s-* + (56) *-a-* + (57) *-am*, де другий знак фаньце передає не медіаль, а складотвірний голосний. Очевидно, що й тут гармонія голосних першого штучного та другого природного складів цього фаньце обов’язкова.

Китайські склади з дифтонгами й медіаллю *-i-* часто передаються трискладовою аналітичною транскрипцією. Її структура нічим, по суті, не відрізняється від трискладової транскрипції складів з простими голосними. Третій склад транскрипції моновокалічний і повторює наслідок дифтонга: (62) *shao* “молодий” — (32) *s-* + (44) *-iau-* + (63) *-u*. Причину такого позначення дифтонгів, певно, слід шукати у відмінності артикуляції дифтонгів кіданьської і китайської мов.

Однак фаньце не єдиний засіб орфографії кіданьських транскрипцій китайської мови. В них використовуються й інші, які можна розглядати як відступ від принципу фаньце. Один із них — послідовне компонування складів. Цей другий принцип орфографії вдається простежити у випадках, коли кіданьська транскрипція передає дифтонги й склади з кінцевими приголосними.

Вище розглядалися способи передачі китайських дифтонгів, що виходять з традиційного уявлення про неподільність дифтонга. Проте іноді кіданьські транскрипції подають китайські дифтонги просто як послідовність двох голосних: (64) *ae* “добродіє” — (65) *te* і (66) *i*, (67) *dao* “шлях” — (62) *ta* і (68) *u*. Цей засіб передачі дифтонгів напрочуд нагадує передачу дифтонгів в алфавітних писемностях.

Як зазначалося, кінцевий приголосний складів китайської мови передається в кіданьській транскрипції нетрадиційним шляхом через спеціальні склади з потрібними кінцевими приголосними. Але трапляються транскрипції, де кінцеві приголосні трактуються як особливий звук мови, позначений окремим знаком. Серед китайських двоскладових аналітичних транскрипцій зустрічаються такі, де відношення між знаками, що їх складають, не є відношенням фаньце. Знак (69) *jin* “золото” — (38) *ki-* і (70) *-mo*, знак (71) *guan* “чиновник” — (72) *kwa* і (73) *-n*, (74) *shen* “мудрець” — (32) *si* і (75) *-n*.

Щоб в усіх цих випадках знайти шукану вимову китайського ієрогліфа, в другому складі транскрипції мусить читатися лише ініціаль. Така передача кінцевих приголосних добре відома в китайських транскрипціях іноземних мов доби завоювання Північного Китаю кіданями, чжурчженями, тангутами. Він зустрічається в китайській транскрипції санскриту і тангутської мови, а також у тангутській транскрипції китай-

ської, тобто в усіх транскрипціях, виявлених в Хара Хото. Судячи з наявних прикладів, кідані користувалися таким способом уживання складового знаку ширше, аніж китайські філологи в транскрипціях іноземних мов. До цього прийому вони вдавалися при передачі наслідку дифтонга: (64) *de* “доброчесність” – (76) *tə* і (77) *je*. Цей прийом використання складового знаку відповідає орфографії давньоіндійського алфавіту, згодом перенесеної і в тибетське алфавітне письмо.

Викладених вище даних щодо кіданьської транскрипції слів китайської мови явно недостатньо, щоб упевнено судити про лінгвістичну природу малого кіданьського письма. “Кіданьське мале письмо – це алфавітна писемність, щось середнє між фонемним і складовим алфавітами, створеними під впливом фаньце китайської мови з використанням графіки китайського письма” – такий висновок з досліджень 70-х років відбиває стан справ у розумінні мовної природи кіданьського малого письма [Qingertai, Luo Fenzhi, Chen Naixun 1985, 152]. Справді, в малому письмі існують знаки, які передають склади, і знаки, що передають окремі фонемні. Однак здатність писемного знаку передавати одну фонему ще не вирішальний доказ його фонематичної природи. У будь-якій складовій писемності передусім можливі знаки для окремої голосної фонемі, здатної утворити склад. Здатність писемного знаку передавати окрему приголосну фонему теж не доводить її фонематичну природу, оскільки є писемності, де складовий знак у певних орфографічних умовах позначає окремий приголосний.

Щоб уявити лінгвістичну природу малого письма, слід нагадати, що система фаньце, основа орфографії кіданьських транскрипцій китайських слів, вимагає участі в ній складів, а не окремих звуків. Якщо вважати, що перший знак фаньце означає початковий приголосний китайського складу, але сам по собі склад не означає, то пара малих знаків, що творять транскрипцію, не може розглядатися як фаньце. Тому знаки малого письма, які виступають як засоби опису початкових приголосних китайських складів, повинні бути складовими. Причому серед цих складових знаків можуть бути штучні, утворені спеціально для опису початкових приголосних китайської мови, відсутніх серед приголосних кіданьської, а також для опису фіналей китайської мови, відсутніх серед кіданьських фіналей.

Розглянуті проконсонантне й провокалічне вживання складових знаків мають те чи інше пояснення з точки зору орфографії і не суперечать припущенню, що відповідний знак малого письма являє собою склад. Тому сьогодні з еаристичної точки зору істотно допустити, що знак малого кіданьського письма означає принаймні один склад. При цьому не виключається, що це припущення – слушне для кіданьських транскрипцій китайських слів – буде відкинуто внаслідок подальших досліджень. Про таку можливість нагадує те, що в чжурчженьському письмі, прямому нащадку кіданьського, один писемний знак здатен, хоч і не часто, передавати сполучення двох складів. За певних умов, зараз ще не зовсім зрозумілих, складовий знак може вживатися проконсонантно, тобто передавати початковий приголосний свого складу, і провокалічно, тобто передавати лише його фіналь.

3. ПИТАННЯ ДЕШИФРУВАННЯ МАЛОГО КІДАНЬСЬКОГО ПИСЬМА

Дослідники малого письма вже давно навчилися розрізняти його окремі знаки і виявляти відповідності між китайськими й кіданьськими

словами у білінгвах. Але дешифрування кіданьського письма, тобто визначення прочитань знаків, використаних для передачі слів власне кіданьської мови, просувається повільно через складні лінгвістичні проблеми. Вище було розглянуто проблему лінгвістичної природи кіданьського письма. Певно, ще складнішою є проблема самої кіданьської мови.

Одним із аспектів лінгвістичної проблеми дешифрування малого письма є мова наявних написів. Тривалий час тут не було достатньої ясності. Ще в 60-ті роки вважалося, що кіданьським письмом можна було писати як по-кіданьському, так і по-чжурчженському. Зокрема, побутувала думка, що стела Саліхана — відомого чжурчженського воєначальника, споруджена в 1134 р., написана по-чжурчженському [Рудов 1963, 89–98]. У 1975 р. В.С. Стариков довів, що стела написана по-кіданьському [Стариков 1975, 191–195]. Теоретично, мабуть, можливо допустити існування чжурчженських текстів малого письма, але серед наявних їх не трапляється. Тож певніше було б вважати, що всі тексти малого письма написані по-кіданьському навіть у випадку, коли вони датуються епохою Цзінь.

Другий аспект лінгвістичної проблеми дешифрування складає безпосередньо сама кіданьська мова. Мова кіданів невідома. Підставою для суджень про неї є згадки й описи в китайських джерелах з історії та культури кіданів, тоді як для судження про лексику кіданьської мови є численні глоси в історичних і літературних джерелах китайською мовою. Кіданьські слова наводяться там через китайське письмо й часто супроводжуються китайським перекладом. Вони дають дослідникам невеличкий словничок кіданьської мови. Дещо відомо й про кіданьський синтаксис: до нас дійшов віршований текст, де слова китайської мови розташовані за кіданьським синтаксисом [Стариков 1982, 111–112]. Це свідчить, що кіданьська мова була мовою алтайською. При перших спробах визначення кіданьської мови серед алтайських перевага віддавалася тунгусо-маньчжурським, а зараз дослідники кіданьського малого письма схиляються до того, що вона була протомонгольською [Таскин 1963, 7; Стариков 1982, 120].

Для дослідників кіданьського малого письма цей висновок вкрай важливий, оскільки дозволяє вдатися до сучасних монгольських мов, які подають досить широкий вибір варіантів для прочитання кіданьського слова. Деякі сучасні дослідники не обмежуються монгольськими мовами й шукають відповідності і в тунгусо-маньчжурських мовах. Природно, що тоді варіантів прочитання більше. Реконструкція слів кіданьської мови нині виглядає як реконструкція історичної форми на підставі форм сучасних мов із наступним коригуванням результатів на базі даних про вимову всіх або частини малих знаків кіданьського письма, що складають цю форму. Тому кіданьське слово, реконструйоване таким чином, насправді не стільки слово кіданьської мови, скільки його прототип. На сьогодні ці прототипи, найімовірніше, ще далекі від реальних кіданьських слів, однак із збільшенням текстів у розпорядженні дослідників і з розширенням наших пізнань про читання знаків кіданьського малого письма реконструкції стануть ближчими до оригіналу.

Скористатися одержаними завдяки аналізу транскрипцій читаннями малих знаків і правил орфографії для слів власне кіданьської мови не так легко, як може здатися. Перша складність для дослідника кіданьської мови полягає в тому, що знаки, прочитання яких з такими зусиллями було визначено на транскрипціях китайських слів, досить рідкісні у власне кіданьських словах. Пояснення цьому буде в наступному розділі.

Основним правилом орфографії в словах, які вдалося більш-менш певно прочитати, є послідовне повне складове читання знаків малого письма. Слова для знаків тваринного циклу лігочислення (78) *to-ri* “кінь”, (79) *pa-xai* “собака”, (80) *tau-li* “заець”, позначені двома літерами кіданського алфавіту, читаються як двоскладові слова кіданської мови, а не методом фаньце. Вже вказувалося, що ступінь вірогідності реконструкції не розглядається, бо читання знаків малого письма визначено за сучасним монгольським читанням відповідних слів. Знаки малого письма можуть передавати не лише відкриті, а й закриті склади. Отже, спеціальні знаки для закритих складів – явище, властиве не лише транскрипційним знакам, а й знакам власне кіданських слів. Слова (75) *em-a* “цап”, (76) *on-a-ku* “спускається, сходить”, (77) *u-ul* “зима” містять знаки, що передають на письмі закриті склади як на початку, так і в кінці слова.

Нескладове читання малих знаків – важка проблема для дослідників кіданської мови. За приклад можна взяти частий знак (40), добре відомий за транскрипціями китайських слів, де він постійно вживається як перший знак фаньце на позначення китайського початкового приголосного. У кіданських словах він зустрічається, навпаки, в кінці слова. Дослідники китайської мови реконструюють цей знак як закінчення множини, яке в багатьох монгольських мовах має чисто консонантне читання *-s*. Тож виходячи з сучасної форми множини, ми мусимо визнати, що цей знак читається проконсонантно *s-*. Як уже показувалося на орфографії транскрипцій китайської мови, таке вживання знаку цілком допустиме правилами кіданської орфографії.

Та попри все лишаються сумнівні щодо правомірності перенесення сучасної консонантної форми множини в кіданську мову. На якій підставі виключається інша можливість – складове прочитання *sa*? Тут дослідника спокушає суфікс множини *-sa-* в маньчжурській мові, теж однієї з алтайських мов. Очевидно, що прочитання вказаного знаку вирішиться в разі, якщо коло текстів для досліджень кіданської мови розшириться. Дослідникам цих проблем не уникнути хоча б тимчасової згоди щодо того, які мови – монгольські чи тунгусо-маньчжурські брати за основу реконструкції читання малих знаків. Цей приклад свідчить, що дані цих двох груп алтайських мов можуть суперечити одні одним у важливій для дослідника проблемі вибору прочитання знаку.

Проте навіть у межах монгольських мов можна опинитися перед досить складними проблемами. Ці проблеми легко виявляються при фонетичній реконструкції слова “зима”. З двох знаків, що записують його, читання першого добре відоме з транскрипцій китайських слів. Як визначити вірогідне читання другого? Порівняння сучасних монгольських мов відразу вказує на кілька можливих шляхів. Слово “зима” в класичній монгольській – *ebul*, сучасній – *obol*, даурській – *ugul*, східноюгурській – *wəl*. Скільки складів містило слово “зима” в кіданській мові? Якщо один, то яка функція першого знаку, а якщо два, то яким був другий склад? Чи вірна реконструкція першого?

Якщо дотримуватися знань щодо мовної природи знаків малого письма, одержаних з транскрипцій китайських слів, то слід сказати: структура складів, які зустрічаються серед численних транскрипцій, – це *cy* або *vc*, тому малі знаки залежно від того, яку сучасну мову ми обираємо за опорну, матимуть читання: *eb – ul*, *ob – ol*, *ug – ul*, *w – əl*. Читання першого знаку досить точно визначене за транскрипціями, тому перші два читання ми одразу відкидаємо або припускаємо випадіння ін-

тервокальних *-b-* і *-g-* і перехід простих складотворчих голосних у дифтонг з наслідком на *-w*. Подальша еволюція цього дифтонга від *əw*, *ow* до *w* подана у східноюгурській мові. Отже, найближчою до кіданьської мови виявляється сучасна східноюгурська форма. Але вона зовсім не тотожна кіданьській, яка виразно вказує на початковий голосний *u-*. Читання другого знаку ще невиразніше, бо сучасні форми допускають його реконструкцію як *ul*, *ol*, *əl*. Будь-яка з них цілком імовірна, однак перевагу тій або іншій може бути віддано, коли з'являться додаткові матеріали. Тому нині вірогідний у цьому читанні лише кінцевий приголосний *-l*. Коло питань, які доводиться розв'язувати дослідникам кіданьської мови, добре видно з реконструкції одного цього слова. Цей приклад не особливо важкий. Часто трапляються куди складніші завдання. Ось чому досі вдалося визначити читання лише 33 знаків малого письма, використовуваних тільки при передачі слів власне кіданьської мови; з них у трьох випадках реконструкція викликає сумніви.

4. МАКРОСТРУКТУРА МАЛОГО КІДАНЬСЬКОГО ПИСЬМА

Вже на сучасному рівні досліджень у дешифруванні кіданьського алфавіту можна сказати, що знаків малого письма було досить багато. Їх більше за п'ять тисяч з появою нових текстів і зараз нараховується вже понад чотириста. Для частини з них визначено більш-менш вірогідне прочитання. Особливістю малого кіданьського письма, яка вражає кожного, хто зіткнувся з цим питанням, є його нестандартизованість: один і той самий склад може передаватися на письмі не одним, а кількома різними знаками.

Сьогодні можна запропонувати кілька гіпотез щодо того, чим викликана неоднозначність відповідності складу кіданьської мови та його писемних позначень. Серед них цілком імовірно видається гіпотеза функціональної спеціалізації знаків малого письма. Вона виходить з того, що для службових морфем кіданьської мови використовувалися одні знаки, а для позначення повнозначних морфем — інші. На підтвердження можна навести той самий знак (40) *sə*, який використовується для означення відмінкового суфіксу і як перший знак фаньце при транскрипціях китайських слів. Щось схоже можна бачити в тангутській писемності, творці якої ретельно вивчали досвід кіданьського алфавітного письма: для повнозначних морфем тангутської мови існували одні знаки, для службових — інші. При цьому часто знаки для службових морфем використовувалися для транскрипції іноземних слів. Однак будь-які гіпотези щодо вказаної проблеми передчасні, поки дослідники кіданьського письма не матимуть усіх або майже всіх його знаків.

З більшою певністю можна сьогодні судити про макроструктуру кіданьського малого письма. Під макроструктурою писемності мається на увазі склад її знаків з точки зору їх загальної, тобто мовної, функції. Більшість відомих натеper писемностей містять знаки, призначені передавати звуки або склади рідної мови. Ці ж знаки використовуються і для передачі звуків чи складів іноземних мов у транскрипціях. Деяка інша ситуація спостерігається в країнах Центральної Азії, де мова культури й релігії істотно відрізнялася від народної мови. І оскільки алфавіт був важливим знаряддям культури, він мусив містити в собі знаки як мови культури, так і народної мови. Вперше така структура алфавіту була запроваджена в Тибеті, де поряд із регулярними знаками тибетського алфа-

віту існували спеціальні знаки для транскрипцій санскритських слів. Графічно вони являли собою інверсію знаків тибетського алфавіту.

У Китаї для транскрипції іноземних слів тривалий час користувалися звичайними знаками китайського письма. Незручність цього полягала в тому, що транскрипція легко сприймалася за текст китайською мовою і тоді перекручення змісту було неминучим. Тож досить швидко перекладачі буддійської літератури почали користуватися рідкісними знаками китайського письма для транскрипції санскритських власних імен і термінів. Із поширенням у Китаї тантричного буддизму, який масово потребував точних транскрипцій санскритських текстів, почали створювати спеціальні транскрипційні знаки. Їх утворювали кількома способами. Головна особливість цих знаків полягала в тому, що вони читались, але не мали власного значення. Тому в певному розумінні вони були складовими алфавітними знаками. Ці знаки створювалися в різний час і в різних центрах, де перекладалися буддійські книги, транскрибувалися дгарани й гімни. Отож природно, стандартизація цих транскрипційних знаків виявилася неможливою: один і той самий санскритський склад міг передаватися в китайській транскрипції не одним, а кількома альтернативними знаками. Як уже відзначалося, таку ж структуру мала і тангутська ієрогліфічна писемність.

Таким чином, макроструктура малого кіданьського письма була такою ж, як і в інших писемностях Центральної Азії: у ній існували знаки для передачі слів рідної мови і знаки для передачі слів іноземної мови – китайської. Насправді кіданьські філологи в цей розділ внесли істотне нововведення, якого не знало китайське письмо: якщо висловлена раніше гіпотеза виявиться слушною, це означатиме, що кіданьські філологи розрізняли повнозначні означальні слова й неповнозначні службові. Останні вони об'єднували з транскрипційними в єдиний клас знаків, які мають вимову, але не мають конкретного значення. Це досягнення кіданьських філологів було використане в тангутській державі Сі Ся при розробці тангутського письма.

У кіданьському письмі, як і в китайському, підсистеми означальних і транскрипційних ієрогліфів в деяких частинах перетиналися. Саме це дозволяє хоча б почати використати результати дослідження китайських транскрипцій для читання складів кіданьської мови. Знаменно, що в тангутському письмі, де означальні ієрогліфи повністю відокремлені від транскрипційних, на першому етапі дешифрування тангутського письма транскрипційні знаки не давали змоги прочитати жодного означального слова власне тангутської мови.

Історичні джерела свідчать, що мале кіданьське письмо утворилося під безпосереднім впливом давньоуйгурського. Загалом це справді так. Однак його творець принц Тела визнав за доцільніше запозичити в уйгурів не саму писемність, а її алфавітний принцип. При цьому він не виходив за рамки досить вкоріненої системи культурних цінностей держави кіданів, у якій китайське письмо займало одне з чільних місць. Тому знаки малого кіданьського письма при позначенні власне кіданьських слів виступали як в алфавітних складових писемностях, та коли доходило до транскрипції китайських слів, вони виступали як складові знаки в китайській ієрогліфічній писемності, тобто за методом фаньце з вдосконаленнями, внесеними в нього кіданьськими філологами. Ось чому в орфографії слів кіданьської мови мале письмо більш нагадує алфавітне, а в орфографії транскрипцій – ієрогліфічне китайське письмо. Відповідно

і його макроструктура, що має пряме відношення до способу транскрибування іноземних слів, відповідала макроструктурі ієрогліфічних писемностей Далекого Сходу – китайської і тангутської.

СПИСОК ІЄРОГЛІФІВ

1	皇帝	2	木后	3	木枉	4	文	5	仁
6	住	7	弟	8	田	9	文	10	兴
11	益	12	同	13	用	14	矢	15	尘
16	里	17	而	18	空	19	进	20	叱
21	今	22	火	23	去	24	王	25	帝
26	主	27	皇	28	莫	29	領	30	中
31	宇	32	毛	33	去	34	大	35	欠
36	中	37	光	38	凡	39	相	40	今
41	开	42	軍	43	亦	44	小	45	券
46	監	47	斗	48	丕	49	仙	50	文
51	考	52	宣	53	艾	54	旦	55	三
56	为	57	乃	58	伯	59	用	60	糸
61	水	62	少	63	麦	64	德	65	企
66	兴	67	道	68	尺	69	金	70	又
71	官	72	巾	73	公	74	圣	75	必
76	令	77	丙	78	又凡	79	伏为	80	又
81	丕为	82	示为出	83	麦午	84	午	85	兴凡今

БІБЛІОГРАФІЯ

Лун-ли Е. 1979. История государства киданей (Цидань го чжи). Москва.
 Рудов Л.Н. 1963. "Проблемы киданьской письменности". Советская этнография. I. Москва.
 Стариков В.С. 1975. "Киданьско-китайская билингва чжурчженского времени (1134 г.)". Страны и народы Востока. Вып. XVII. Москва.
 Стариков В.С. 1982. "Прозаические и стихотворные тексты малого киданьского письма XI – XII вв". Забытые системы письма. Москва.

- Таскин В.С. 1963. "Опыт дешифровки киданьской письменности". Народы Азии и Африки. 1. Москва.
- Chen Naixun. 1987. "Jinshinian lai woguoqidan zi yanjiu (...)". Neimenggu daxue xuebao. 3. Huhe Hoto.
- Liao... 1974. Liao Shi (...). V. 1,4. Beijing.
- Qingeertai, Luo Fenzhi, Chen Naixun. 1985. Qidan xiaozhi yanjiu (...). Beijing.
- Yan Wanzhang. 1988. «Qidan wen "Xiao Baolu muzhi ming" kaoshi (...)». Minzu yuwen. 3. Beijing.

Величне каміння та верби
без листя.

Гравюра на дереві
XVII ст. (Китай)

